

**В. С. Савчук**

*Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара*

## **Л. В. ПИСАРЖЕВСЬКИЙ В ІСТОРІЇ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ (1913–1926)**

**Розглянуто катеринославський період життя і діяльності Л. В. Писаржевського у контексті історії Катеринославського університету. Проаналізовано роль видатного вченого у процесі заснування університету. З'ясовано його внесок у налагодження діяльності ВНЗ за часів громадянської війни та в першій половині 1920-х рр.**

*Ключові слова:* Л. В. Писаржевський, Вищі жіночі курси, Катеринославський інститут теоретичних наук, ректор, організаційно-наукова робота, навчальний процес.

**Рассмотрен екатеринославский период жизни и деятельности Л. В. Писаржевского в контексте истории Екатеринославского университета. Проанализирована роль выдающегося ученого в процессе основания университета. Выяснен его вклад в налаживание деятельности вуза во время гражданской войны и в первой половине 1920-х гг.**

*Ключевые слова:* Л. В. Писаржевский, Высшие женские курсы, Екатеринославский институт теоретических наук, ректор, организационно-научная работа, учебный процесс.

Видатному вченому-хіміку присвячено чимало публікацій, у яких із різним ступенем деталізації та достовірності описано багато аспектів його життя і діяльності. Досліджено і період його перебування та роботи у Катеринославі. Проте залишаються маловідомими або взагалі невідомими деякі досить важливі моменти його життя і діяльності катеринославського періоду. Зазначене стосується і його організаційно-наукової, навчально-організаційної та громадської діяльності. Однією з останніх вдалих публікацій, в якій розглянуто катеринославський період життя і діяльності Л. В. Писаржевського, є монографія дніпропетровських вчених [3], що, однак, не вичерпує дану тему.

Метою даного дослідження є огляд указаних вище напрямів діяльності Л. В. Писаржевського, пов'язаних зі створенням і розвитком Катеринославського університету. У статті використано як історіографічні праці, так і матеріали архівів й інші маловідомі джерела. Деякі з них уведено до наукового обігу вперше.

Відомим є факт, що Л. В. Писаржевський з'явився у Катеринославі у 1913 р. Установлена в загальних рисах і причина, з якої він переїхав, хоча й не одразу, до Катеринослава і зайняв посаду професора хімії Катеринославського гірничого інституту. Хоча версії стосовно переїзду дещо різняться.

Лев Володимирович і ще шість відомих професорів Київського політехнічного інституту (КПІ) подали у відставку на знак протесту проти звільнення (за наказом Міністерства торгівлі і промисловості) трьох деканів: хімічного (О. В. Нечаєва), інженерного (С. П. Тимошенка) та механічного (К.Г.Шиндлера) факультетів. Але причину звільнення деканів у різних джерелах викладено по-різному. Так, у нарисі історії КПІ як причину називають постанову ради інституту, в якій зазначено, що студентські заворушення в інституті

«перебувають у безпосередньому зв'язку з циркуляром Ради Міністрів від 11 січня» [1, с. 37]. Мова йде про урядовий циркуляр від 11 січня 1911 р. стосовно скасування автономії вищої школи. І саме з цим автори даної праці пов'язують звільнення вищезгаданих деканів. А от сам учасник цих подій, відомий учений-механік С. П. Тимошенко, вважає, що ця історія почалася задовго до звільнення зі зміни ставлення до ліберальних течій у школах: «В частности в Киевском Политехникуме поводом к разногласию с министерством послужила ограничительная норма для приема в Институт евреев. Для Киевского Политехникума была установлена норма в 15 % от общего числа принимаемых студентов. После 1908 года Правление Института перестало считаться с этой нормой и число студентов евреев к 1910 году значительно превысило установленную норму. Министр настаивал на увольнении принятых сверх нормы евреев, а правление не спешило с выполнением этого требования и все оставалось по прежнему. Кончилось тем, что три декана Института, в том числе и я, были в начале февраля 1911 года уволены из Института и оказались сразу и без жалованья, и без казенных квартир, которые они до того времени занимали». І далі наголошує: «Из чувства солидарности левая часть профессуры подала в отставку. Отставка была принята и Политехникум сразу потерял 40 % своего профессорского состава» [11, с. 116]. Саме серед цих семи професорів був і Л. В. Писаржевський, а також відомий зоолог Ю. М. Вагнер. Із ним доля зведе Л. В. Писаржевського вже під час перебування у Катеринославі.

Незважаючи на різне трактування причини звільнення деканів (останнє потягло за собою і відставку Льва Володимировича), головною причиною, на наш погляд, слід уважати посилення політичних утисків та позбавлення вищої школи автономії, що в конкретному випадку спричинило і відповідні наслідки.

У Катеринославі Л. В. Писаржевський з'явився у 1913 р. навесні, приблизно в лютому-березні місяці. Л. Л. Іванов (професор Катеринославського гірничого інституту) у своєму листі до В. І. Вернадського від 2 лютого 1913 р. писав, що Писаржевський ще не приїхав. А вже 22 березня в іншому листі до В. І. Вернадського повідомляв, що у Катеринославі «...совсем лето. Сегодня гуляли с Писаржевским и собирали весенние цветы» [5].

Своє життя у Катеринославі Л. В. Писаржевський пов'язав із двома вищими навчальними закладами, біля витоків одного з яких він перебував. Почавши працювати у Катеринославському гірничому інституті (КГІ) приблизно у березні 1913 р., він уже 12 травня 1913 р. прийняв активну участь у зборах групи професорів КГІ, які виношували ідею створення Вищих жіночих курсів у Катеринославі. Надалі Л. В. Писаржевський не тільки викладав на Вищих жіночих курсах, відкритих у 1916 р., але й брав активну участь у перетворенні їх в університет. У монографії [10] вже згадувалось про лист, знайдений в архіві, в якому учений звертається до однієї з відповідальних осіб в Києві з проханням допомогти в справі відкриття університету в Катеринославі. Розповідаючи про успіхи на шляху створення університету, Лев Володимирович писав: «Нам важно скорее открыть прием прошений. Для этого нужно разрешение министра на переименование в университет (Вищих жіночих курсів – В.С.) с 4-мя факультетами. Очень, очень прошу Вас, Дорогой Юлий Николаевич, поговорите с

ним и попросите телеграфом (можно на мое имя или директора) разрешение» [6]. Але тільки нещодавно вдалося з'ясувати, що найімовірніше невідомим адресатом був Юлій Миколайович Вагнер, міністр праці в уряді П. Скоропадського, – якраз один із тих, хто разом із Л. В. Писаржевським та іншими професорами звільнився у 1911 р. на знак протесту проти дій уряду відносно інституту. Зараз навряд чи вдасться з'ясувати, чи мав розмову Юлій Миколайович Вагнер із міністром, але, безсумнівно, цей лист – свідчення активної участі Л. В. Писаржевського у створенні Катеринославського університету. Після його виникнення він очолював в університеті кафедру неорганічної хімії [2; 3].

Л. В. Писаржевському довелося в буремні роки, після встановлення радянської влади в Катеринославі, узяти на себе, хоч і на незначний проміжок часу, тягар керування Інститутом теоретичних наук (ІТЕН), утвореного в результаті реорганізації Катеринославського університету наприкінці 1919 – на початку 1920 р. Фактично на базі Катеринославського університету було утворено два інститути, із яких найбільшим його «уламком» був ІТЕН. Через певний проміжок часу їх знову об'єднали в один вищий навчальний заклад.

Архівні матеріали свідчать, що підпорядкування Інституту теоретичних наук, у якому працював Л. В. Писаржевський, було певний час гібридним. Спочатку даний навчальний заклад існував у складі Катеринославського університету як його фізико-математичний факультет. Як зазначено у звіті про діяльність ІТЕНу за 1920 р.: «пока институт в первом полугодии 1920 г. существовал в качестве факультета Университета, он в хозяйственном отношении был подчинен хозяйственному комитету Университета, в административном отношении он был подчинен Совету университета... С выделением физико-математического факультета в отдельный Институт теоретических наук, вся его хозяйственная жизнь стала самостоятельной. Административный же..... составляется его президиумом. Верховным органом ИТЕНа есть Совет» [7, арк.5]. Лев Володимирович був головою Президії ІТЕНу.

У зв'язку з початком роботи ІТЕНу як окремого навчального закладу в ньому було відкрито основне відділення, на яке восени 1920 р. відбувся новий набір студентів: «молодежь, желавшая поступить на бывший физико-математический факультет, бывший медицинский факультет и бывший Педагогический институт. Сообразно этому Основное отделение разделено было на циклы: Педагогический. Естественный, Медицинский, Математический и Химический. Старшие курсы (II, III, IV) составили так называемое Специальное отделение ИТЕНа, куда могут перейти студенты Химического, Математического и Естественного циклов Основного отделения после прохождения этого последнего» [7, арк. 6]. Тобто фізико-математичному факультету за розпорядженням У.В.У. з восени 1920 р. було надано повну самостійність і перейменовано в Інститут теоретичних наук (ІТЕН). Паралельно було створено Вищий інститут народної освіти (ВІНО), до якого увійшли Учительський інститут та Вищий педагогічний інститут. Процес організації ВІНО відбувся на початку 1920 р., коли «Комісія з реформи вищої школи при відділі народної освіти запропонувала в лютому 1920 р. перетворити Вищий педагогічний інститут в Інститут народної освіти» [7]. ВІНО запрацював з 1 травня 1920 р. Фізико-

математичне відділення при цьому перед першим вересня 1920 р. перевели до ІТЕНу.

Фактично основний викладацький склад Катеринославського університету було сконцентровано в ІТЕНі (це можна зрозуміти з того, які відділення були переведені до нього). У ВІНО залишилася підготовка спеціалістів за гуманітарними напрямками.

Керівником ІТЕНу в цей період і став Л. В. Писаржевський, а його заступником – Д. О. Свіренко [7, арк. 26]. На долю Л. В. Писаржевського випали найскрутніші моменти існування ІТЕНу (фактично університету). У першу чергу не вистачало, а спочатку й не було власних приміщень. Більшість науково-допоміжних установ інституту знаходилась у КПІ. Заняття біологів проходили на квартирах професорів. Деякі біологічні лабораторії було перенесено в недобудовану частину Гірничого інституту. Л. В. Писаржевський намагався використати для занять студентів хімічного факультету приміщення Гірничого інституту.

Лише наприкінці 1920 р. вдалося отримати в розпорядження ІТЕНу будинок 1 Реального училища (нині корпус № 2 Дніпропетровського національного університету ім. Олеса Гончара).

Л. В. Писаржевський доклав чималих зусиль і для налагодження методичного забезпечення навчального процесу. Особливо це стосувалося хімічного факультету. Автори книги [13] зазначають з цього приводу: «Перше накреслення планів спеціалізованих кафедр, навіть учбові плани, які пізніше були рекомендовані Народним Комісаріатом освіти для хімічних факультетів університетів України, було розроблено під керівництвом і при безпосередній участі Л. В. Писаржевського» [13, с. 22–23].

Влітку 1921 р. ІТЕН і ВІНО об'єднано в один ВНЗ – Катеринославський інститут народної освіти.

Відповідна пропозиція надійшла до Катеринославського Губпрофобру та Інституту народної освіти 5 квітня 1921 р. у листі, в якому повідомлялося: «Отдел подготовки работников просвещения Укрглавпрофобра сообщает, что в связи с общей реформой всех высших педагогических учебных заведений и в соответствии с принятым Коллегией Укрглавпрофобра от 3/IV-21 г. Операционным планом отдела подготовки Раб. Просвещения на 1921 г., в Екатеринославе Институт Народного образования и Институт теоретических наук должны быть объединены для организации Института народного образования (курс трехлетний) с факультетами: 1) подготовки работников социального воспитания (работников детских домов, садов, трудовой школы) и 2) технико-педагогическим (подготовка преподавателей профессиональных школ и техникумов)» [7, арк. 145].

Об'єднання інститутів викликало досить гостру реакцію з боку керівництва і викладачів Інституту теоретичних наук. Вище ми вже зазначали, що саме в ІТЕНі було сконцентровано основні сили науковців Катеринославського університету в галузі природознавства – фізики, хімії, біології, геології тощо. Тому перед початком нового навчального року (1921/22) до Наркомосу від інституту, яким керував Л. В. Писаржевський, надійшла «Доповідна записка

науково-навчальної ради». В ній ішла мова про те, що «последняя реформа слившая ИТЕН с ИНО, преследуя важнейшие практические задачи текущего момента касаются несомненно, прежде всего, учебного плана, выполняемого до сих пор физико-математическим факультетом. Вместо 4-ех летнего предлагается трехлетний курс и вводится целый ряд новых специальных педагогических предметов. В связи с этим должны быть сокращены программы отдельных предметов и само преподавание придется применить к практическим целям подготовки преподавателей двух низших ступеней. Совет факультета, признавая всю важность так называемых «ударных целей» данного момента, считает своим долгом в то же время сказать, что такое положение дела губительно отразится на научно-исследовательской работе, каковая составляла до сих пор одну из главных задач факультета. А между тем, по мнению Совета, науке при всяких условиях, должно быть отведено главенствующее место» [7, арк. 90, 90 зв.]. Далі в «Доповідній записці...» наведено низку відповідних аргументів на користь висловленої думки про необхідність розвитку наукової роботи та підготовки кадрів вищої кваліфікації – дослідників у різних сферах наукового знання.

У кінці «Доповідної записки...» подано пропозицію «при выработке положения о слиянии выдвинуть вопрос об учреждении при Институте народного образования исследовательского института, как учреждения, могущего служить интересам чистой науки и готовящего преподавателей и ученых работников высшей школы. При учреждении этого института при ИНО могут быть выполнены параллельно две цели: подготовка преподавателей для школ всех ступеней и сохранение за наукой подобающего ей во все времена и при всяких условиях положения» [7, арк. 90].

Не вдаючись до більш детального аналізу ситуації, що склалася у сфері вищої освіти України в цілому, зазначимо, що думки науковців з ІТЕНу були співзвучні й думкам інших науковців й інституцій України – від ВНЗ до Всеукраїнської академії наук [9]. А на саму «Доповідну записку...» в Народному комісаріаті освіти накладено таку резолюцію: «Предложить Екатеринославскому губпрофобру вопрос об организации научно-исследовательских кафедр ... по всей вертикали разработать детально и со всеми материалами руководителей предъявить... упол. Главпрофобра» [7, арк. 90].

Не аналізуючи детально у цій публікації історію створення у Катеринославі низки науково-дослідних кафедр, повернемося до Л. В. Писаржевського, який розвинув бурхливу діяльність зі створення відповідної кафедри з хімічних наук. Оскільки в цей час він вже широко розгорнув дослідження з електронної хімії, то його не влаштовувала назва науково-дослідної кафедри, запропонована керівництвом. Спочатку планували, що він буде керувати кафедрою під назвою «Применение методов физико-химии к технике и промышленности» [12]. Л. В. Писаржевський залучився підтримкою на найвищому рівні, зокрема голови Уккранаргоспу т. Чубаря і зрештою новостворена наукова структура отримала назву «Науково-дослідна кафедра електронної хімії».

Кафедру було створено при Катеринославському гірничому інституті, але головним «постачальником» наукових кадрів для неї стали в першу чергу хімічне відділення Катеринославського інституту народної освіти (КІНО), в якому вчений

продовжував вести викладацьку діяльність. У КІНО ним був створений студентський хімічний гурток, через який пройшли багато майбутніх відомих учених-хіміків – учнів Л. В. Писаржевського. Зауважу, що Лев Володимирович доклав багато зусиль і для відкриття аспірантури, якої на той час у КІНО не було. Аспірантами видатного вченого були, зокрема, випускники Катеринославського інституту народної освіти, в майбутньому видатні вчені-хіміки, професори й академіки, В. А. Ройтер (випускник 1926 р.), С. З. Рогинський (випускник 1922 р.), М. В. Поляков (випускник 1923 р.) та ін.

Крім того, Лев Володимирович запросив до роботи на науково-дослідну кафедру електронної хімії знаних фахівців у галузі фізики і хімії. Так, розуміючи, що розвиток досліджень із електронної хімії потребує і фізиків-дослідників, він запросив до Катеринослава відомого фізика А. Е. Малиновського. Останній створив у Дніпропетровську єдину в Україні наукову школу з фізики горіння та вибухів. А. Е. Малиновський керував кафедрою фізики в Катеринославському (Дніпропетровському) гірничому інституті й був також професором фізики Катеринославського інституту народної освіти, у якому теж, за прикладом Л.В.Писаржевського, створив студентський гурток із фізики підвищеного типу.

Л. В. Писаржевський, оцінюючи діяльність А. Е. Малиновського на кафедрі електронної хімії, так писав про нього: «З переходом до нас проф. А. Е. Малиновського повстає секція фізики, що слушно може бути названа секцією електронної фізики, бо перші ж праці Андрія Едвардовича в нашій катедрі були з цієї галузі» [8, с. 7].

Спираючись на матеріальну базу КПІ та за підтримки молодих талановитих учнів (значна кількість яких була випускниками Інституту народної освіти), Л.В.Писаржевський поступово переходить до процесу перетворення кафедри електронної хімії у перший в Україні науково-дослідний інститут фізичної хімії. У подальшому ним була створена наукова школа світового значення, склад якої наведено досить детально в монографії [3].

Дніпропетровський державний університет після смерті Л. В. Писаржевського, враховуючи не тільки його внесок у світову і вітчизняну хімічну науку, але і його роль у розвитку Дніпропетровського університету, запропонував на державному та місцевому рівнях провести низку заходів з увічнення його пам'яті, зокрема такі:

«7. Заснувати при НКО УРСР (за пропозицією Дніпропетровського державного університету) премію імені акад. Л. В. Писаржевського за кращу наукову роботу в галузі хімії, виконану в кафедрах вузів.

8. Заснувати при НКО УРСР (за пропозицією Дніпропетровського державного університету) премію імені акад. Л. В. Писаржевського за краще викладання хімії у вузах УРСР.

9. Заснувати при НКО УРСР (за пропозицією Дніпропетровського державного університету) премію імені акад. Л. В. Писаржевського за краще викладання хімії в десятирічках.

10. Заснувати при Дніпропетровському державному університеті дві докторантські стипендії імені акад. Л. В. Писаржевського.

11. Заснувати при Дніпропетровському державному університеті дві аспірантські і п'ять студентських стипендій підвищеного типу імені акад. Л. В. Писаржевського при хімічному факультеті.

12. Встановити меморіальну дошку в Дніпропетровському державному університеті, меморіальний бюст акад. Л. В. Писаржевського на хімічному факультеті і надати хімічному факультету ім'я акад. Л. В. Писаржевського» [4, с. 105–106].

Підводячи підсумки, можна стверджувати, що катеринославський період життя і творчості Л. В. Писаржевського був знаковий для нього за всіма напрямками його діяльності. Для Катеринославського університету (пізніше ІТЕНу, а надалі Катеринославського інституту народної освіти) вона була надзвичайно плідною і важливою. Вчений був серед найактивніших професорів та викладачів у справі організації Вищих жіночих курсів, брав активну участь у реорганізації ВЖК у Катеринославський університет, у найтяжчі часи реформ і перетворень вищої освіти в Україні очолював ІТЕН (фактично найбільший «уламок» Катеринославського університету), надзвичайно багато зробив для збереження та організації наукової роботи в КІНО, був ініціатором створення науково-дослідної кафедри електронної хімії, навколо якої згуртував значний колектив молодих та старших за віком талановитих науковців, створив при кафедрі аспірантуру, значну частину випускників якої склали вихованці Катеринославського інституту народної освіти, – майбутні видатні вчені в галузі хімії, тощо.

У політичному сенсі саме в катеринославський період відбувається поступовий перехід Л. В. Писаржевського від соціал-революціонера до більшовика, який остаточно був закріплений вступом у 1931 р. до лав ВКП (б).

Створення Інституту фізичної хімії у Катеринославі на базі кафедри електронної хімії (1927) означало початок нового етапу в житті й діяльності видатного вченого. Його наукова, громадська й політична діяльність набувають нового забарвлення. Можна говорити про те, що 1927 рік став знаковим для Л. В. Писаржевського. І це вже був «дніпропетровський» період життя і творчості видатного вченого, організатора науки та громадського діяча Льва Володимировича Писаржевського.

### **Бібліографічні посилання**

1. Київський політехнічний інститут. Нарис історії / Г. Ф. Беляков та ін. – К.: Наук. думка, 1995. – 320 с.
2. **Коваленко В. С.** Історія хімічного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара / В. С. Коваленко, Ф. О. Чмиленко, В. Ф. Варгалюк. – Д.: Вид-во ДНУ, 2011. – 192 с.
3. **Коваленко В. С.** Академік Лев Володимирович Писаржевський. Сер. «Видатні постаті університету» / В. С. Коваленко, В. Ф. Варгалюк, Н. В. Стець – Д.: Вид-во ДНУ, 2013. – 110 с.
4. Лев Володимирович Писаржевський (1874–1938). Матеріали про життя і творчість. – К.: Вид-во АН УРСР, 1940. – 156 с
5. Лист Л. Л. Іванова до В. І. Вернадського. – Архів РАН, ф. 518, оп. 3, спр. № 659. – Арк. 20.

6. Листування з Департаментом Вищої школи про перетворення Катеринославських жіночих курсів у Катеринославський університет // Центральний державний архів вищих органів влади України. – Ф. 2201, оп. 1, спр. 370, арк. 32, 32 зв. – Далі: ЦДАВОВ України.
7. Отчет о деятельности Екатеринославского института теоретических наук за 1920 г. // Там само. – Ф. 166, оп. 2, спр. 250
8. **Писаржевський Л. В.** Історія розвитку кафедри та заснування інституту / Л. В. Писаржевський // Вісті Україн. НДІ фіз. хімії. – 1929. – Вип. 2. – С. 1–9.
9. **Савчук В. С.** У истоков Украинской ассоциации физиков / В. С. Савчук // Очерки истории естествознания и техники. – 1991. – Вып. 39. – С. 72–78.
10. **Савчук В. С.** Утворення й реорганізація університету / В. С. Савчук // Історія Дніпропетровського національного університету / голова редкол. проф. М. В. Поляков. – 3-те вид., перероб. і доп. – Д., 2003. – С. 35–66.
11. **Тимошенко С.** Воспоминания / С. Тимошенко. – Изд. 2-е репринт. – К.: Наук. думка, 1993. – 424 с.
12. ЦДАВОВ України. – Ф. 166, оп. 2, д. 459.
13. **Яцимирський К. Б.** Лев Володимирович Писаржевський / К. Б. Яцимирський, Р. А. Кострова. – К.: Наук. думка, 1975. – 80 с.

*Надійшла до редколегії 12.12.2014*

УДК 94(477.7):32

**В. А. Сливенко**

*Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара*

## **ЕВОЛЮЦІЯ БІЛЬШОВИЦЬКИХ ПОГЛЯДІВ НА ЗЛОЧИННІСТЬ ТА ПРАВООХОРОННУ ДІЯЛЬНІСТЬ У 1920-х рр.**

**Проаналізовано зміни уявлень ідеологів радянської влади про сутність злочинності після революційного перевороту 1917 р. Досліджено формування нових ментальних норм та класового підходу в правоохоронній діяльності.**

*Ключові слова:* злочинність, правоохоронна діяльність, соціальний злам, радянська влада, пролетарське середовище, правові норми, ментальність.

**Проанализированы изменения представлений идеологов советской власти о сущности преступности после революционного переворота 1917 г. Исследовано формирование новых ментальных норм и классового подхода в правоохранительной деятельности.**

*Ключевые слова:* преступность, правоохранительная деятельность, социальный слом, советская власть, пролетарская среда, правовые нормы, ментальность.

Викорінити кримінальну злочинність поки не вдалося в жодній країні світу. Це завдання значно ускладнюється в умовах демократичної правової держави. З одного боку, зменшується тоталітарний тиск страху і розширюється свобода людської поведінки, у тому числі й злочинної, з іншого – правоохоронна діяльність у реформованій соціальній системі повинна чітко підпорядковуватися законам, що ускладнює доведення провини. Відповідність демократичним принципам і дотримання конституційних прав і свобод громадян у процесі